

VERES ANDRÁS

JÓZSEF ATTILA
Összes tanulmánya és cikke
1930–1937

Kalauz a fontosabb szövegekhez

Füzetünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A kötetek honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISBN 978 615 6255 00 6

Kiadja a Reciti,
BTK Irodalomtudományi Intézet,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
www.reciti.hu
Nyomda: Kódex Könyvgyártó Kft.

JÓZSEF Attila. *Összes tanulmánya és cikke 1930–1937: kritikai kiadás*. Szerkesztette TVERDOTA György és VERES András, a szövegeket sajtó alá rendezte SÁRKÖZI Éva, a jegyzeteket és a kísérő tanulmányokat írta AGÁRDI Péter, BÓKAY Antal, BUDA Attila, N. HORVÁTH Béla, SÁRKÖZI Éva, SIPOS Balázs, SZIGETI Csaba, TÖRÖK Sándor Mátyás, TVERDOTA György és VERES András. Budapest: József Attila Társaság – L'Harmattan Kiadó, 2018.

Előjáróban

2018 tavaszán jelent meg két vaskos kötetben, 1466 lapon József Attila értekező életműve második, 1930 és 1937 közötti részének kritikai kiadása. A József Attila Társaság keretében megvalósult vállalkozás munkálatai több mint egy évtizedet vettek igénybe. Kiadásunk nemcsak a költő valamennyi fennmaradt szövegének kritikailag felülvizsgált változatát adja közre, hanem bemutatja ezek keletkezés- és kiadástörténeti hátterét, valamint a róluk szóló szakirodalmat is. A szokatlanul nagy apparátus persze jelentős mértékben megnövelte könyvünk terjedelmét, ami tapasztalataim szerint sokak számára megnehezíti a befogadást. Így merült fel bennem egy viszonylag rövid kalauz elkészítésének ötlete, amivel – azaz a fontosabb szövegeket kommentáló jegyzeteim segítségével – megkönnyíthetem a könyv szerteágazó anyagában való tájékozódást. Munkámat eleve segédanyagnak szánom, s bár igyekszem messzemenően figyelembe venni a kritikai kiadást elkészítő szakmai közösségünk elgondolásait, az itt következő megállapítások és jellemzések természetesen az én nézőpontomat képviselik.

A költő értekező prózájának fogadtatását és megítélését súlyos előítéletek terhelik. Jóllehet ő maga nagy ambícióval írta irodalmi bírálatait, politikai vitáiraikat és művészetbölcseleti igényű eszme-futtatásait (s mint közeli barátja, Fejtő Ferenc megírta, senkire sem haragudott inkább, mint azokra, akik dilettáns kirándulásoknak minősítették elméleti kísérleteit, és csupán mint költőt voltak hajlandók elismerni), mégis, még a költészetét jól ismerők és szeretők körében is, makacsul tartja magát az a vélekedés, hogy az értekező szövegei nem igazán jelentősek. A gondolkodó József Attilát gyakran szembeállították a lírikussal, szerényebb alkotói teljesítménynek értékelve a prózai írásokat. Magától értetődik, hogy elsősorban a költői teljesítményét tart-

ja nagyra az utókor (főleg a széles olvasóközönség), és tulajdonképpen ennek köszönhető az is, hogy az értekező prózája egyáltalán figyelemben részesül, de ő *korántsem volt naiv költő*. Verseit is alaposabban és mélyebben érthetjük meg, ha figyelembe vesszük gondolati háttérüket. S ma már egyre inkább elfogadott álláspont – legalábbis szakmai körökben –, hogy József Attila gondolkodónak is eredeti tehetség volt.

Hasonlóképp hátráltatták az értekező életmű árnyaltabb megismerését és megértését a különféle politikai előítéletek és torzítások. Kortársai, sőt barátai is hajlottak rá, hogy lebecsüljék, kiforratlannak és szélsőségesnek tekintsék politikai állásfoglalásait. Nem tagadható, hogy többször is szembement a munkásmozgalomban uralkodó nézetekkel, sőt egyenesen provokálta elvtársait, de mindvégig baloldali maradt, aki *életképessé akarta tenni a marxista elméletet*, és ezért annak megreformálásán dolgozott. Voltak tévedései, erőltetett absztrakciói és asszociációi, de gyakorlati politikai kérdésekben a legtöbbször neki volt igaza. Később, a pártállami időkben ikonná, szoborrá emelték őt, és kiretusálták a költői és gondolkodói életművéből a róla alkotott eszményített fejlődésképet zavaró elemeket. Napjainktól sem idegen, hogy egy-egy részletbe kapaszkodva túlozzák el az egyik vagy másik álláspontját, a többi rovására. A gondolkodó helyes értelmezésének máig egyik fő akadályá az erőszakolt aktualizálás.

1930

Irodalom és szocializmus

Erre az írására (illetve előadására) irányult eddig a legnagyobb figyelem, könyvtárnyi irodalma van. Ehhez képest meglepő, hogy mennyire téves csapáson haladtak az értelmezők. *Marxista művészetbölcseletnek hitték*, holott *nem* az. József Attila *korai* és egyben *egyetlen* művészetbölcseletének marxista (ízű) szavakkal „javított”, nagy mellénnyel közreadott változata. Ebben éppúgy szocialistaként próbálta eladni elméleti megfontolásait, mint ahogy szocialistának írta át néhány költeményét a *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* című kötete számára. A *Medvetánc* című vázlata (1936) tanúsága szerint a költő élete végéig kitarzott a korai *irracionalista* esztétikája mellett, jóllehet ez radikálisan ellentétes karakterű az 1930-as években általa elfogadott marxista társa-

dalomelmélet racionalizmusával. Igaz, az 1933-as, 1934-es ideológiai válságát követően megrendült a marxizmus feltétlen megbízhatóságába vetett hite is, főként az európai politika irracionális alakulása nyomán.

Még két megjegyzés a pályájára vonatkozóan. József Attila nem igazán volt tájékozott a marxizmusban, amikor tagja lett a kommunista mozgalomnak. De ezt követően rendkívüli szorgalommal vetette bele magát a marxista (és hasonlóképp a pszichoanalitikus) irodalom tanulmányozásába. Paradox módon akkor mélyült el a marxizmusa, amikor kivált a mozgalomból, és *autonóm* módon értelmezte (értelmezhetette) azt. Ennek eredményeként *a marxizmuson belüli ellenzéki* pozíciót foglalt el. De marxista maradt végéig, szemben a rendszerváltás utáni „tisztára mosdatási” kísérletekkel.

1931

Kassák Lajos 35 verse

József Attila erősen elfogult írása, ideológiai fenntartásai miatt nem érzékeli Kassák kötetének művészi kvalitását. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ez József Attila irodalomkritikusi munkásságának mélypontja. Ugyanakkor jelentőségét adja saját gondolkodói pályáján belül, hogy *itt hivatkozik először a mélylélektanra*. Arra is érdemes figyelni, hogy a hírhedt Babits-recenziója (1929) mellett egyedül itt vállalkozik az irodalomkritika feladatainak megjelölésére.

[Bármiféle társadalmi]

Míg az *Irodalom és szocializmusban* még magabiztosan kinyilvánítja, hogy „valóságos művet, amely majd fönn is marad, ma bárki csak osztályharcos proletár szemlélettel alkothat”, a *[Bármiféle társadalmi]* kezdetű töredékben már számol a proletárolvasók korlátozott lehetőségeivel, és felveti, hogy

Az irodalmat [...] nemcsak az olvasók befolyásolják lényegesen, hanem azok is, akik nem olvasnak. Az olvasáshoz pénz kell és szabadidő. Amelyik társadalmi osztálynak, rétegnek nincsen pénze és szabadideje az olvasáshoz, az az irodalom alakításában oly módon vesz részt, hogy az ő érzelmeinek, törekvéseinek,

gondolatainak kifejezési lehetőségei még nem válnak irodalmi szükségletté [...] Igy valamely irodalmi korszak megértéséhez feltétlenül szükséges megvizsgálni, hogy milyen társadalmi osztályok és rétegek alkotják a nem olvasók taborát.

[Hegel:]

Betekintést nyújt József Attila gondolkodói műhelyébe. Egyenesen elképesztő, hogy autodidakta létére mi mindent olvasott, milyen sok szerző és mű érdekelte (Hegel, Schopenhauer, Wilde, Du Bos, Taine, Plehanov, Buharin, Nietzsche, Freud, Stekel, Marx, Labriola stb.). Föltehetően *a művészet és a valóság kapcsolata, a művészet függetlensége és függősége* érdekelte elsősorban a költőt, amikor ezeket az egymással felelő szövegeket tanulmányozta. Érzékelhető, hogy eltávolodik az *Irodalom és szocializmusban* képviselt álláspontjától.

[*A magyar proletárirodalom platformtervezete*]

1930 végén úgy tűnt: József Attila megtalálta a maga hitvallását és közösségét. Csakhogy az illegális KMP kötelékében zavartalanul eltöltött idő nem volt több egyetlen esztendőnél! 1931 nyarán nem akármilyen pofon érte, amikor a moszkvai kommunista emigráció azt állította róla, hogy „a fasizmus táborában keresi a kivezető utat”. Hogy ennek a sommás és alaptalan vélekedésnek mi volt az oka, arra többféle magyarázat született. Kritikai kiadásunk *bővíti* ezek számát, amikor részletesen bemutatja, hogy – Kassák és József Attila megbélyegzésével – Kun Béla és hívei elsősorban a rivális kommunista csoportokra próbáltak ütést mérni. Maga a költő a moszkvai emigráció tájékozatlanságát okolta a történekeért, holott napra készen tudtak a magyarországi mozgalom dolgairól, József Attiláról is pontos ismeretekkel rendelkeztek. A költő válaszának csupán a fogalmazványai maradtak fenn. Jól jellemzi karakterét, hogy milyen következetes logikával igyekszik bebizonyítani: a moszkvaiak nem jól érvelnek és nem igazán marxisták. Persze nem ismeri a moszkvaiak helyzetét, pl. nem érti, hogy a szocdemeket miért nevezik „szociálfasisztáknak”. Ez az egyetlen hely József Attila értekező életművében, ahol – az ő művészetbölcséleti nézőpontjától távol álló – *tükrözés* metaforájával él (s meglehetősen túlbonyolítva értelmezi).

Fiatalságunk és a népművészet

Metsző iróniával számol le saját nemzedékének nem sokkal előtte még maga által is képviselt harmadik utas parasztrómantikájával. „Ez a fiatal értelmiség – írja –, amely nemrégén még az ellenforradalom élcsapatának számított, az ellenforradalom osztozkodásakor üres kézzel magára maradt. A magára hagyott prétóriánus csapat megtalálta magára hagyott vezérét is, Szabó Dezsőt, aki szintén nem lelte honját e hazában és saját ellenforradalmát az ellenforradalomban.” József Attila vitatkozik a saját, a *Magyar Mű és Labanc Szemle* című vitacikkében képviselt álláspontjával is. Ugyanakkor az általa preferált népköltészetet megkísérli *átmenteni* a proletárköltészetbe. (Cikkét a *Szabadon* című rövid életű, mindössze három számot megért baloldali értelmiségi lapban publikálta.) Valószínű, hogy írását részben válasznak szánta a korábbi eszmetársai részéről őt ért támadásokra.

Természettudomány és marxizmus

József Attilát rendkívül érdekelte a kozmológia és a természettudomány. Itt még a marxizmus illetékességét védi, később viszont (lásd *Hegel – Marx – Freud*, rövidítve *HMF*, 1937) Marx szemére veti, hogy csupán azt hangsúlyozza: az ember társadalmi lény, és nem veszi kellőképpen figyelembe, hogy *természeti lény is*. József Attila számára a *testiség* elsőrendű probléma (már a saját gyomor- és szexuális bajai miatt is), egyfajta „biológiai materializmus” jellemezte őt. A pszichológiát és a pszichologizmust az 1920-as években és az 1930-as évek elején még lebecsüli és támadja, később viszont a pszichoanalízist nemcsak elismeri, de egyenesen természettudománynak tekinti (ahogy maga Freud is).

Egyéniség és valóság

Ezzel az eleve provokáló szándékkal írt szövegével botrányt okozott a mozgalomban, a szakirodalom pedig hajlamos volt túlértékelni a jelentőségét.

A cikk abból a szempontból érdekes, hogy József Attila *freudomarxista* álláspontot foglal el, azaz a *felöltt* neurotikusból és annak orgazmus-deficitjéből indul ki, s a kapitalista rendben látja mindennek okozóját (szemben a klasszikus pszichoanalízissel, amely a gyermekkori fixációkból vezeti le a neurozís kialakulását). Szerinte a neurotikus magatartás leküzdése a társadalmi forradalomtól várható, következésképp a marxizmus és a pszichoanalízis célja végső soron egybeesik. Nem számol azzal, hogy mindkét tan – az egymást is kizáró – *univerzális* magyarázat igényével lép fel.

Emberi eszmélet és társadalmi haladás

E kevéssé ismert írásában főfigyel a társadalom által előírt *képzelt* szükségletek jelenségére. Később, Hitler győzelmét követően, amikor arra keresi a választ, hogy az emberek miért cselekszenek érdekeik ellenében, visszakanyarodik ehhez a problémához (szó szerint idéz innen a *HMF* egyik fogalmazványában). De míg itt a „képzelt” és a „valóságos” szükséglet példáit csupán a *társadalmi* tudat meghatározó szerepének bizonyítására hozza fel, kései szövegében már a *társadalmi tudatzavar* lehetséges alapjaként szerepel, és arra következtet belőle, hogy a társadalmi jelenségek marxistának mondott, valójában *érdekelvű* értelmezése már csak azért sem lehet sikeres, mert „az emberek nem ismerik érdekeiket, igazi szükségleteiket”.

1933

Az egységfront körül

Az *Uj Harcos* című folyóiratban megjelent cikke az első, melyben nyíltan bírálja a baloldal politikáját. A német szocdemeket és kommunistákat egyaránt elítéli, amiért egymással hadakoztak, mert így lett Hitler a nevető harmadik. József Attila igazságát nem kérdőjelezheti meg az, hogy a német baloldali pártok összefogva is alulmaradtak volna a polgári pártok által támogatott nemzetiszocialistákkal szemben. (A népfront azért győzött Spanyolországban és Franciaországban, mert a szociáldemokraták és a kommunisták a többi antifasiszta párttal együtt összefogtak.) A költő nemcsak a pártvezetőkkel elégedetlen, hanem

a munkástömegekkel is. Ezért a cikkéért József Attilát kitessékelték a kommunista mozgalomból.

A művészet kérdése és a proletárság

József Attila legtalányosabb szövege. Kritikai kiadásunk 1933 közepére dátolja keletkezését, de valójában bármikor lehetett 1933 nyara és 1934 ősze között. A szöveg első és második fele ugyanis merőben más fejlődéstörténeti helyet jelöl ki a szerzője pályáján. Az első két pont még a mozgalomban aktívan részt vevő, *magabiztos hitttel* rendelkező költő álláspontját mutatja, aki számára evidens, hogy a világtörténelmi küzdelem két főszereplője a polgárság és a proletariátus, az utóbbi pedig az egész emberiséget képviseli, mint ahogy az is, hogy a művészet is részese a politikai és társadalmi hatalomért folytatott harcnak. (Ezt a részt olyan személy írta, aki a maga és osztálya helyét, szerepét *problémátlan*nak látja, tehát legkésőbb 1932 őszén vagy 1933 elején.)

Az írás további pontjai azonban radikálisan eltérő pozíciót képviselnek. A *Történelem és dialektika* alcímű fejezet ellentmond mindannak, amit József Attila 1930 és 1933 között a dialektikáról írt, amikor *objektív* (az univerzumra vonatkozó) mozgástörvénynek tekintette. Itt viszont *szubjektivizálja*, immár csak *ismeretelméleti* érvényt tulajdonít neki, és szembeállítja a történetiséggel:

Dialektikán tehát nem a világfolyamat benső elvi kényszerét értem, hanem ellenkezőleg, a gondolkodásnak azt az elvét, amely a valóság megismerését a valóság folyamatos, történeti leolvasásából származtatja. Ezért helyesebbnek is tartom a proletárság bölceletét nem dialektikus, hanem történelmi materializmusnak neveznünk. [...] a világot nem mondhatjuk dialektikusnak, hanem történetinek kell mondanunk. A logika dialektikus, a valóság történeti. Mint valóságos lény, nem dialektikus, hanem történeti vagyok és csak mint elvont, logikai lény vagyok dialektikus. Történetet csinálok, dialektikát megértek.

Az ortodox marxizmus szigorúan oksági felfogásával szemben a tudományfilozófus Émile Boutroux-ra hivatkozik (egyebek között Bergson és Durkheim mesterére), aki *kétségbe vonta a determinizmus* (pozitivistá módon elgondolt) *egyetemes érvényességét*. József Attila „indeterminista” pozíciója az írást mintegy párhuzamosnak mutatja az 1933 végén, 1934 elején írt *Eszmélet*-ciklussal.

A szöveg utolsó, *Az ösztönök dialektikája* alcímű része pedig a költő 1936-os, 1937-es, kései műveiben kifejtett *ösztönelméletével* mutat rokonságot. Az ösztönök és az erkölcsök nem azonos szinten helyezkednek el – írja József Attila:

Az erkölcsi, eszményi én motorikus erejét, amellyel ösztönerőt képes elfojtani, csakis ösztönerő szolgáltathatja, magának az erkölcsnek, az eszménynek, semmi ereje nem lehet, ha ösztönerő nem áll mögötte. [...] Az erkölcsök, az eszmények – akár tudatosak, akár tudattalanok – is csupán fegyverei az ösztönöknek, amelyek a döntésig tehetetlen személyt arra sarkallják, hogy az egyik ösztönecsoport tárgyát válassza a valóságban elérendő tárggyul.

Bírálja Freudot azért, mert az „ösztönös én” és a „felettes, erkölcsi, eszményi én” között feltételezi ezt a küzdelmet, s ennek alapján magyarázza a neurózist, az idegességet. Hasonlóképp foglal állást a *Hegel – Marx – Freud* előzményei közé tartozó [*Forradalom idején*] kezdetű töredékben is:

Forradalom idején, mint mondani szokták, „az elfojtott ösztönök” előtörnek s érvényesülni akarnak. Ez így tévedés. Ösztönt csakis ösztön tarthat elfojtásban.

Kézenfekvő lenne az a magyarázat, hogy József Attila különböző időpontokban írta *A művészet kérdése és a proletárság* elejét és végét. Sajnos ez a lehetőség elesik, mert a rendelkezésre álló (két) kézirat egyetlen lendülettel megírt szövegnek tűnik. Elképzelhető, hogy József Attila írása (ahogy *A város peremén* című költeménye is, amely a termelőerők és az ösztönök hasonló paralelizmusát tételezi, és a keletkezési időpontja szintén tisztázatlan) abban a politikai és szellemi törésvonalban született, amikor Hitler már hatalomra került ugyan, de József Attila és elvbarátai kezdetben kérészerűen, átmeneti diadalnak tekintették a nácik uralomra jutását, történelmi kisiklásnak, amit rövidesen korrigálni fog az idő.

József Attila legkényesebb írása, mert teljes mértékben ellentmondani látszik a ránk hagyományozott képnek. A kalandor jobboldali politikus, Rátz Kálmán befolyására utaló, föltehetően 1933 nyarán írt szöveg *a nemzetköziség eszméjének bukását* diagnosztizálja: „Megbuktatta a nemzeti érdek, amely éppen a dolgozó tömegek érvényesülésében találta meg legbuzgóbb erőforrásait.” Bár e jobboldali epizód végül súlytalannak bizonyult (József Attila lemondott közzétételéről), olyan elementáris indulatokat jelez, ami alátámasztani látszik Ignótus Pál jellemzését, miszerint József Attila politikai-szellemi útkeresése gyakran lendült egyik végletből a másikba. De az az értelmezés is helytálló lehet, miszerint a költő ekkor – átmenetileg – visszakanyarodott a barthás időszakában képviselt, a nemzeti egységet propagáló álláspontjához. A cikk végén „a dolgozó magyar értelmiség legjobbjai” és az új, nemzeti keretek között működő munkásosztály „fegyverbarátságát” tűzi ki célul.

1933 nyarától 1934 őszéig tartott a költő (szemléleti) válságkorszaka. Eltávolodott a munkásmozgalomtól, de ez hallgatólagosan történt, és csak amikor arról értesült, hogy nem őt hívták meg a moszkvai írókongresszusra, akkor érezte úgy, hogy kizárását közszemlére tették. Az *Eszmélet* mintegy összefoglalja világnézeti elbizonytalanodását. A *Medvetánc* című verseskötete (amely válogatás és szembenézés életműve legjavával, s ahonnan eltávolította szocialista átiratait) már a kibontakozás útját egyengeti. Liberális és szociáldemokrata körök felé tájékozódik. Ugyanakkor az 1935-ben kiújuló betegsége újfajta, egzisztenciális válságba sodorja őt (ez fejeződik ki ekkor írt szonettjeiben).

1934

[Bevezetés, mely borsot tör]

[E sorok írója]

Az [E sorok írója költő] kezdetű töredékben (immár a maga lehangoló személyes tapasztalatai alapján) arra a – talán némiképpen végletes, eltúlzott – következtetésre jut, hogy „a munkásosztálynak, amely pártokkal, szakszervezetekkel, szövetkezetekkel, sakk-körökkel és dalárdákkal rendelkezik, nincs

költészete, nincs szépirodalma”. Egy másik, ugyancsak 1934-es töredékben – [Bevezetés, mely borsot tör] – azt panaszolja fel, hogy „a munkásmozgalomban is szellemellenes áramlatok kerülnek fölülr”, márpedig „ha egy osztály – a bér munkásokról van szó – a maga sajátos életerzését nem képes társadalmilag, azaz művésziileg kifejezni, akkor erőtlén ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen föl a történelem dobogójára”.

[Németh László] [*Ő feleségének*] – [utolsó sorban]

[Babits Mihály: Az európai irodalom története] [*Rendkívül érdekes regényt*] – [Babits]

Az 1929-ben Babits ellen írt pamfletet tulajdonképpen Németh Lászlónak a költő *Nincsen apám se anyám* című verseskötetéről írt, a *Nyugat*-ban megjelent, lekezelő hangú kritikája váltotta ki, mivel József Attila a szerkesztőt, Babitsot tartotta elsősorban felelősnek érte. De nem felejtette el a sértést Németh Lászlónak sem. 1934 őszén elolvasta Németh *Ember és szerep* című önéletrajzi írását, bizonyára kíváncsi volt az író *Nyugat*-beli működésének hátterére, a róla írt sértő bírálat lélektani és művészi indítékaira. Ha valóban ez vezette a költőt, csalódnia kellett, mert nem esik szó az ominózus bírálatról. Ugyanakkor József Attila kellő muníciót kapott belőle ahhoz, hogy maró gúnnyal jellemezze Németh László karakterét mint egocentrikus, exhibicionista, férfiatlan lélekét, aki természetesnek véli vezető szerepét nemzedékében, jóllehet nincs meg hozzá sem a bátorsága, sem a tehetsége. „Érdeme marad, hogy megteremtette az essay-ponyvát” – írja róla József Attila, amin azt érti, hogy irodalmi sikereit Németh egy értékes műfaj aprópénzre váltásával érte el.

Babits Mihályt viszont nemcsak verssel próbálta kiengesztelni, hanem *Az európai irodalom történetéről* szóló recenzióját is 1935-ben békítő szándékkal kezdte el írni. Figyelemre méltó, hogy bár – a korábbi, 1929-es vélekedéséhez hasonlóan – most is tagadja Babits „poeta doctus” voltát, de ezúttal már nem hibának, hanem ellenkezőleg, *erénynek* ismeri el: éppen azért nyilvánítja igazi lírikusnak, mert „lényével eszmél, nem próbálja eszméletét észére korlátozni”. Minthogy József Attila írása töredékben maradt, nem derül ki belőle, hogy valójában mi ragadta meg Babits könyvében. Talán mégsem tudott egyetérteni Babits vállalkozásával: az irodalomtörténetet ugyanis tudományos munkaként képzelte el, egy költőtől a saját egyéni művészi tapasztalata-

inak beszámolóját várta volna el. A recenzió talán ezért maradt töredékben. E szöveg azért is jelentős, mert figyelemreméltó megállapításokat tesz *a lírikus lélektani pozíciójáról*.

A szocializmus bölcselete

A Mónus Illés szerkesztette szociáldemokrata elméleti folyóiratban, a *Szocializmusban* jelent meg. Átveszi a bolsevizmus fölött gyakorolt szociáldemokrata kritikát, és (elvont történelmi modellként) magáévá teszi a szociáldemokraták evolucionista determinizmusát. Arra hivatkozik, hogy a bolsevizmus a Szovjetunióban a marxizmust lejárató *parancsuralmi* rendszert teremtett, amivel csak azt sikerült elérnie, hogy Európa szerte a megrettent (kispolgári) tömegek a fasizmusok ölelő karjaiba menekülnek. A munkásságot és a többi elnyomott réteget nevelni kell, nem pedig fegyverrel kényszeríteni arra, hogy öntudatos legyen.

A cikk címe azt a megállapítást teszi hangsúlyossá, hogy Marx főműve, *A Tőke* „nem is közgazdaságtan, mint sokan hiszik, és nem is a közgazdaságtan kritikája, hanem magának a polgári gazdaságnak a társadalmi öntudatra ébredt ember szempontjából írt bírálata.” Másképp fogalmazva: a marxi tan valójában *nem* tudomány, hanem *filozófia*, méghozzá „determinista, tudományos történelemszemlélet”. E megközelítés is föltehetően *átvétele*: szociáldemokrata körökben is voltak, akik elfogadták a frankfurti iskola interpretációját, így próbálva *megóvni* a 19. századi kapitalista gazdaságról adott kritika *érvényességét* az időközben bekövetkezett változások következményeivel szemben.

Míg az *Egyéniség és valóság* az egyén szintjén diagnosztizálta a *tudattorzulást*, itt már e jelenséget József Attila *egész politikai irányzatokra terjeszti ki*: „a fasizmusok [...] a szocializmus központi lényegét sajátítják ki és torzítják el” – írja egy helyen, másutt pedig: „a bolsevizmus maga is a kialakulni akaró öntudat megzavarodásának egyik tünete”. Más szóval: a fasizmus is kénytelen *átvenni* a közösségi elv képviselését, ha tömeghatást akar elérni; a bolsevizmus pedig *kisajátítja* és rövidre zárja az emberi öntudat képviselését. *A szocializmus bölcselete* határvonalat húz a költő gondolkodástörténetébe. Egyfelől lezárja korábbi korszakát, amikor legfeljebb *kiegészíteni* akarta, de nem *felülbírálni* a marxi tanítást. Másfelől új szakaszt nyit azzal, hogy itt merül fel először a *kollektív tudatzavar* problémája. Ez nemcsak azért fontos,

mert József Attila utolsó korszakának meghatározó témája lesz, hanem mert a marxi elmélet radikális újragondolására készíti. Elsősorban e kérdésfelvetése ad cikkének megkülönböztetett jelentőséget.

1935

Munkanélküli írók táppénze

József Attila nemcsak az értő közönség elmaradásával volt elégedetlen, hanem önmagával és az írotársaival is, akik

kivonták magukat az életből. Valóban nyomorognak és mégis álnyomorban élnek. Kávéházban feketéznek, ahelyett, hogy kifőzésben ebédelnének. Nem vesznek tudomást arról, hogy a közönség szegénysége nem ilyen cifra nyomorúság [...].

Vitacikkét nem publikálta.

Reform-toborzó *„Új szellemi front”*

E két vitacikkében a költő élesen támadja az Új Szellemi Front néven szövetkező és Gömbös Gyula miniszterelnökkel személyes dialógust folytató népi írókat. A József Attilához hasonló kritikát megfogalmazó Ignó Pál ekkor találunk (ismét) egymásra, később ez vezet közös fórumuk, a *Szép Szó* megalapításához.

Megjegyzés: különös ellentétnek tűnik föl, hogy az egzisztenciális ellehetetlenülését, elmagányosodását panaszoló szonettek írásával szinte egy időben mennyire megnő József Attila harci kedve, szinte egymásra torlódnak publicisztikái.

[A középosztály és a vajúdo világ] [Hozzászólás a Cobden-ankétjához]

József Attila közeledése a szociáldemokratákhoz logikus lépés volt a kommunista párttal való szakítása után. Kevésbé látszik érthetőnek a nagypolgári, liberális Magyar Cobden Szövetség ankétján való szereplése. Föltehetően Ignotus Pál volt a közvetítő, maga Ignotus is részt vett a vitában, később pedig Fejtő Ferenc is elmondta véleményét a *Népszavában* – tehát a *Szép Szó* még csak formálódó társaságának legjelentősebb szereplői érdekeltnek tudták magukat a középosztály-probléma megítélésében. De nem valamifajta Ignotusszal létesítendő „paktum” motiválta József Attilát, hanem a *probléma* volt számára fontos: *a munkásmozgalom által figyelembe nem vett középosztály*, amely aztán azzal vettette észre magát, hogy uralomra segítette a fasizmusokat. S nemcsak József Attila, hanem a vita legtöbb résztvevője is e fejlemény súlyos következményeivel és ezek orvoslási lehetőségeivel akart számot vetni. A költő nyíltan szól erről:

A középosztálybeliek ideológiai szempontból még a fasizmushoz is azért csatlakoznak, mert a fasizmus az osztályharc, sőt az osztályellentétek megszüntetését ígéri [...] Az a zátony, melyen a szocializmus hajója – azt hiszem, csak egyelőre – Közép-Európában megfeneklett, a középosztály funkcióját föl nem ismerő szocialista politikai elméletben leli magyarázatát.

József Attila a marxi osztályelmélet keretein belül maradva próbál helyet találni a középosztály számára.

Tulajdonképpen az általa már korábban is képviselt *népfront-konceptió* megvalósulása került napirendre a Cobden-vitában is, a *Szép Szó* körének „népfrontos” összetételében is. Immár a nácizmusban és a többi politikai-szellemi diktatúrában látták a *közös ellenséget*.

Kosztolányi Dezső

József Attila Kosztolányi-bírálatát méltán tartják a legsikerültebb irodalmi kritikájának, mivel – noha polemizál Kosztolányi világlátásával – a megértés és elismerés szándéka vezeti. A két költő baráti viszonyt ápolt egymással, és nemcsak a költői nyelvvel kapcsolatos elveikben egyeztek, hanem kései kor-

szakuk költői gyakorlata között is meglepően sok a hasonlóság, az átvétel (és az idősebb költő is tanult a fiatalabbtól). A Kosztolányi-bírálatot értelmező, gazdagnak mondható szakirodalom olyan fontos kérdéseket feszegetett, mint az, hogy mit jelent (és mit nem) József Attila „antipszichologizmusa”; vagy hogy az *Őszi reggeli* című Kosztolányi-versről adott elemzése melyik irodalomelméleti irányzattal rokonítható (a formalista, a recepcióesztétikai és a szellemtörténeti megközelítés párhuzama merült fel); vagy hogy milyen szerepet játszott az irodalomról való gondolkodásában egykori tanára, Horváth János; vagy az, hogy vajon a költő és az olvasó nézőpontjának (önellentmondó) azonosításában miféle „játékos mesterkedés” vezette, talán a túl komolyan vett hegeliánus dialektika okolható érte. Fölmerült a bírálata és költészete közötti átjárás lehetősége is (a Kosztolányi-kritika nyitánya és az *Eszmélet* második szakasza között).

Uj szocializmust! Hort Dezső könyve

A Hort Dezső-recenzióban megismétli álláspontját a marxi elmélet filozófiai státuszáról, immár a Hendrik de Man-féle reformista szocializmussal szemben (Hort Dezső ennek az irányzatnak a híve). A recenzió valódi súlyát nem annyira a könyv megértésének vagy kritikájának mélysége adja, mint inkább az, hogy az *Uj szocializmust!* című könyv *mintát kínált* a költő számára: hogyan lehet és kell számot vetni a marxi tanítás időszerű és elavult elemeivel. Abban is elfogadja a Hort-könyv intencióját, hogy az elméleti kiütkeresésnek igencsak nyomós *aktuálpolitikai* indítékaira hivatkozik: a diktátorokat és tömegtebolyokat produkáló kor *rácáfolni látszik a marxi jövőndülésre*. Ugyanakkor élesen bírálja a könyvet azért, hogy csupán gazdasági-szociológiai fejleményekben keresi a mozgalom válságának okait, holott a *lélektani tényezők legalább annyira meghatározóak*. „A marxi elmélet filozófia, de pszichológia is” – figyelmeztet rá József Attila, és éppen ezért „a Marx-kritikának itt kellene kezdődnie”. A marxi tan legfőbb hiányosságaként nevezi meg, hogy „éppen a legemberibb jelenséget – az elmebetegséget és a neurózisokat nem lehet vele megérteni”. (A „legemberibb” jelző utal a költő személyes érintettségére.)

Amikor megjelöli, hogy a Marx-kritikának *hol* kell kezdődnie, már a maga változatát készíti elő – azt, amit a *Hegel – Marx – Freud* című tanulmányában (HMF) és annak szövegváltozataiban próbál később megvalósítani.

[T. C.!] [A Szép Szó előfizetési felhívása]

Az Ignotus Pállal közösen írt szövegben József Attila továbblép marxizmuskritikájában:

A munkásosztály nem váltotta meg az emberiséget, amit pedig történelmi föladatának tekintett, hanem maga is felbomlott s akár mint állapotlan meg fogalmi keretét itt, e kereten belül az egész társadalom fejtelenségét tükrözi vissza. A társadalom elvesztette régi eszméletét, melyről sok mindent mondhatunk, csak azt nem, hogy kirekesztő lett volna, hogy ne kívánt volna minden emberinek foglalatául szolgálni. Korunk emberisége a schizofrenia körképét mutatja. „Nemzeti öntudat”, „osztály öntudat”, „faji öntudat” önállósították magukat és szét akarják tépni az emberiséget, melyet saját alkotásai, a tudomány, az irodalom, a művészet, az ipari és mezőgazdasági technika ma jobban egybekötnek mint valaha. E zürzavarban fellépésünkkel, írásainkkal, gondolatainkkal, értelmesség-re hivatkozó hitünkkel az emberi egység igényét próbáljuk ismét életre hívni...

Ázsia lelke. Megjegyzések Hatvany Bertalan könyvéhez

József Attila kései gondolkodásának egyik alapvető dokumentuma. A társadalmi és kulturális jelenségekre *egyszerre és együtt* alkalmazza a marxizmus és a pszichoanalízis kategóriáit (mindenekelőtt a *termelőerőket* és az *ösztönöket*). Sajátos *dualista* létértelmezés jellemzi ekkor: egyfelől a társadalmi cselekvést mozgató öntudat, másfelől az egyéni késztetést meghatározó ösztön-szféra prioritásának kinyilvánítása.

Az ösztönök és az erkölcsök nem azonos szinten helyezkednek el – írta *A művészet kérdése és a proletárság* című tanulmányában. Hasonlóképp gondolja az 1936 márciusában publikált recenzióban is, ahol azt veti Hatvany Bertalan szemére, hogy a történelemben ható kozmikus erőket azonosítja az örök erkölcsi elvekkel, ahelyett hogy „a történetinek mutatkozó erkölcsi elveket vezetné vissza az élet anyagi feltételeire és az ösztönökre, melyek valóban a kozmikus környezet bennünk megnyilvánuló erői”. Az eszmék szerepét is

hasonlónak látja, mint az erkölcsi elvekét: csupán a tudatosítás és a kommunikáció eszközei az ösztönszférából és termelésből eredő elementáris késztetéseknak. Az agresszív és a békítő ösztönök küzdelmét nyilvánítja a történelem dinamikáját meghatározó ellentétnek.

Szerkesztői üzenet

József Attila talán legismertebb és legnépszerűbb írása. A *Szép Szó* szerkesztőinek krédóját fogalmazza meg a diktatúrák dominálta korban: „nem ismerhetjük el az erőszak szellemi fölényét azzal, hogy az általa kigúnyolt szép szótól megfutamodunk”. Katolikus vitapartnerével szemben (aki föltehetően valóságos személy lehetett) az *eredendő bűn* centrumát az Isten és az ember kapcsolatából az egyéni öntudatba helyezi át. A költő értelmezésének lehetséges forrásai között számításba lehet venni Freud *Rossz közérzet a kultúrában* című esszéjét, melyben az apa elleni agresszió okozza a fiúk bűntudatát, de még valószínűbb Franz Kafka regénye, *A per* hatása, melyet József Attila ismert (barátja, Németh Andor révén). A költő maga is írt Kafka modorában a *büntelen bűnösségről*. Bűnfelfogása része egy átfogóbb szemléleti átalakulásnak: fogékonyná válásának a korábban elhárított *etikai* szempont iránt.

[Nem volt olyan]

József Attila e töredékben maradt válaszát Kőhalmi Béla körkérdésére írta, amely a felkért írók, költők legjelentősebb olvasmányélményei iránt tudakozódott. Kőhalmi a *Szép Szó* valamennyi munkatársát és szerzőjét megkereste, és a költőn kívül mindenki válaszolt is rá (Ignotus Pál, Fejtő Ferenc, Németh Andor, Gáspár Zoltán, Déry Tibor, Remenyik Zsigmond, Bóka László). A válaszokat tartalmazó kötet *Az új könyvek könyve* címmel, *173 író, művész, tudós vallomása olvasmányairól* alcímmel az 1936-os év karácsonyi könyvújdonsága volt. A kiadvány statisztikája szerint József Attilára mindössze öten hivatkoztak (a *Szép Szó* köréből egyedül Gáspár Zoltán!), ami az összesített listán a 32. helyhez volt elég. A kortárs magyar írók és költők közül Babits Mihályt harminchatan választották, Móricz Zsigmondot huszonhatan, Szabó Dezsőt huszonegyen, Kosztolányi Dezsőt húszan, Illyés Gyulát és Szabó Lőrincet pedig tizenegyen-tizenegyen.

Medvetánc

József Attila pontokba szedett vázlatának legfőbb indítéka, hogy az értetlenséggel szemben megvédje Bartók Béla zenéjét. A közönség (egy részének) elutasító magatartását azzal magyarázza, hogy Bartók egyszerre ősi és radikálisan új művészete sérti az uralkodó (konvencionális) zenei ízlést. Amikor a 8. pontban a költő kiterjeszti a *disszonancia* jelenségét a verbális nyelvre (logikai szempontból a hasonlatot jelölve meg a disszonancia szükségszerű velejárójának), a maga – ellentétekben látó és láttató – alkotásmódjának is elvi igazolását próbálja adni.

A *Medvetánc* című tanulmánytervezet jelentőségét József Attila értekező élelművében az is aláhúzza, hogy tanúsítja: a költő még 1936 végén is kitarított – legalább részben – a korai művészetbölcseleti művében, az *Ihlet és nemzetben*, illetve az 1930-ban írt *Irodalom és szocializmus*ban képviselt koncepciója egyik-másik tétele mellett. De már nem alkotás-, hanem *kifejezés-esztétikai* beállítottság jellemzi. A szakirodalomban vita folyik arról, hogy a *Medvetánc* a *HMF*-nek közvetlen előzménye-e vagy sem.

1937

Van-e szociológiai indokoltsága az új népies irányynak?

József Attila és a *Szép Szó* társasága üdvözölte ugyan a Márciusi Frontot, de fészélyezte őket, hogy ennek vezető személyiségei részben az Új Szellemi Front tagjai közül kerültek ki.

A költő kései írásából egyetlen félmondat okoz fejtörést az értelmezőknek: „én, aki társadalmi kérdésekben a tudományos szocializmus logikáját veszem irányadóul” – ugyanis ez nemcsak a marxizmus melletti kiállását bizonyítja, hanem annak *megszorítását-korlátozását* is, merthogy a tant csupán a társadalmi kérdésekben tartja illetékesnek.

Annyi bizonyos, hogy a pszichológiában és a (többi) természettudományban idejét múltnak tekintette a marxizmus klasszikusainak álláspontját (s egyúttal magától értetődőnek, hiszen mint 19. századi gondolkodók nem számolhattak a későbbi felfedezésekkel). De az is lehetséges, hogy e kettősségben

mélyebb önellentmondás gyökerezik: József Attila már említett *dualista* (ha nem lenne félreérthető, akár skizoidnak is nevezhető) *léteértelmezése*.

Hegel – Marx – Freud (HMF)

Kései főműve. Az első részt befejezte ugyan (utóbb megírta a *Szép Szóból* ismert változathoz a 7. pontot is, melynek szövege csak 1986-ban került elő), de a föltehetően tervezett második résszel már nem készült el. Lehet, hogy azért nem, mert [A *társadalom alapja biológiai*] kezdetű töredékben párhuzamba állított marxista és pszichoanalitikus elvek („Gazdasági alap – a tudattalan. / Felépitmény: a tudat. / A politikai állam, mint elnyomó szervezet überich.”) közötti összhangot nem tudta megmagyarázni. A HMF pozícióváltását jelzi, hogy – szembe fordulva az *Irodalom és szocializmus*ban képviselt álláspontjával – *elutasítja* azt a marxisták körében előszeretettel hangoztatott vélekedést, miszerint a „proletárirodalom”, illetve a „proletárkultúra” magasabb rendű volna, mint a polgárinak nevezett és degradált irodalom. József Attila hangsúlyozza (A *szocializmus bölcselete* című írásához hasonlóan), hogy mindenki szocialista, aki azonosul a társadalom felszabadításának, a társadalmi különbségek megszüntetésének ügyével.

A HMF szellemi nagykorúságát jól érzékelteti, hogy sikerül szakítania a hagyományos „vonalszerű” fejlődéssémával, amit részben a marxizmustól kapott örökölt. A *Szép Szó*-féle változat még (egy-két megállapítását leszámítva) azt a *teleologikus logikát* követi, hogy a későbbi gondolkodók felülírják a korábbiakat – tehát Feuerbach „meghaladja” Hegelt, Marx meghaladja Feuerbachot, Freud pedig (ha nem is haladja meg, de) rámutat Marx és Engels hiányosságaira. A töredékben maradt szövegváltozatok jóval árnyaltabb mérlegelésre vállalkoznak: éppúgy kiemelik a hegeli koncepció helyes megállapításait Feuerbachhoz és Marxhoz *képest*, mint ahogy a feuerbach-i elgondolás pozitívumait Hegel-*el* vagy Marxszal szemben.

Az eredetileg tervezett címváltozatok közül sokkal találóbb lett volna az első rész élére a *Hegel–Feuerbach–Marx* névsor, mint a Hegel–Marx–Freud hármasa, mivel Freud kevésbé szerepel benne (ő nyilván a második rész főszereplője lett volna), Feuerbach viszont kulcsjelentőséget kap. Például a 4. pont Feuerbach és Marx történelemképét hasonlítja össze: Feuerbach *öntudatosodásként*, míg Marx *önteremtésként* gondolta el az emberi történelmet. József Attila meg-

különböztetett jelentőséget tulajdonít annak, hogy az önteremtés fogalmába a *nemi* tevékenység is beleértendő. Ugyanakkor kritizálja is Marxot a nemiség lebecsüléséért, és egyoldalúnak találja, hogy a férfi és nő viszonyát csupán „termelésnek” tekinti. „Marx szemére veti Feuerbachnak – írja –, hogy a nemiséget »idealizálta.« Feuerbach éppígy felróhatja Marxnak, hogy ő pedig »materializálta« a nemiséget.”

A tanulmány utolsó, 7. pontjában József Attila azt is kifogásolja, hogy Marx beéri a férfi és nő viszonyának jelentőssé nyilvánításával, és *megfelelnek a gyermekről:*

Azt mondja, hogy az embernek önmagához való viszonya nyilatkozik meg a férfi és a nő „legtermészetesebb” viszonyában, de nem gondol arra, hogy ugyanígy „*legtermészetesebb*” viszony a *felőtt és a gyermek viszonya*. Nem tud – hiszen akkor még nem is tudhatott arról, hogy a felőtt egyén olyan viszonyban van önmagával, amilyen viszonylatban a felnőttekkel volt gyermekkorában; hogy ez a viszony nem pusztán a tudatra jellemző *viszonyítás*, hanem lelki *valóság*, melynek tünetei a testi szervek működésének zavaraiiban jelentkeznek.

Hasonlóképp érvel és hivatkozik a pszichoanalízisre József Attila a 6. pontban, amikor Engels Feuerbach-kritikáját céltévesztettnek ítéli. Rámutat, hogy Marx az embert mint látható, érzéki valóságot szemléli, életfeltételeiből és „reális énjéből” következtet jövőjére. Azért teheti ezt, mert úgy gondolja, hogy az egyén léte *adva van* saját tudata számára. „A tudat sohasem lehet egyéb, mint a tudott lét és az ember léte az ő valóságos életfolyamata. [...] Nem a tudat határozza meg az életet, hanem az élet határozza meg a tudatot.” Ebből az következik, hogy saját tudatunkkal közvetlenül nem alakíthatjuk létünket. József Attila szerint ez a feltételezés nem állta ki az idő próbáját. A pszichoanalízis ugyanis annak fölfedezésével vált mentális betegségek gyógyítójává, hogy

a tudat képes a lét közvetlen alakítására, ha másként nem, hát úgy, hogy kivet magából, elfojt oly gondolatokat, melyeket éppen a valóságos, természetes lét sugalmaz s ezzel az elfojtással annyira megváltoztatja a létet, hogy az egészséges ember beteg emberré válik, az érzéken-észszerűen gondolkodó lényben létre jön pl. az a vallásos kedély, az a valóságos lelkiállapot, melynek fogalmát oly mulatságosnak találta Engels Feuerbachnál.

Márpedig az ilyen ember – teszi hozzá József Attila – kétségkívül valóságos lény, és „ez a tudat nem a lét képét torzítja el, hanem magát a létet mint természetet s e torzított lét képét többé-kevésbé híven megőrzi”.

A költő mindenekelőtt arra keresi a választ, hogy *a marxi jövődőlés* (a szocializmus bekövetkezése) *miért mondott csődöt*, hol csúszott hiba a számításba. Talán úgy vélte, hogy ha ezt meg tudja magyarázni, fényt deríthet a náci és a többi diktatúra sikerének titkára is – legalábbis mélyebb válaszokhoz jut el, mint amilyeneket a szociológia kínál (pl. a középosztályra mutogatással). 1936-ban már úgy tűnt, hogy egész Európa válságban van; a diktatúrák elszaporodása az 1933-as német fordulatot már nem egyszeri kisiklásnak, hanem modellértékű fejleménynek mutatta. A HMF-hez is kapcsolható egyik töredékében [*Az animizmustól!*] a költő Mussolinira hivatkozik, másutt pedig [*Nem szükséges, hogy*] nemcsak együtt emlegeti Lenint és Hitlert, hanem mindkettejük nevét többes számban használja (azaz *általánosítja*), Leninekről és Hitlerekről beszél. A nemzetközi szintér elkomorulásának és a sztálini diktatúrának nyomasztó hatását jól érzékelteti az 1936 októberében megjelent *Világosítsd föl!* című verse is, amelyben a „fasiszta kommunizmus” ellen emel szót. Ugyanakkor reményt adott számára az antifasiszta erők összefogásának megvalósulása, a Népfront pártjainak kormányra kerülése Spanyolországban és Franciaországban (erre a fejleményre is utal [*Az animizmustól!*] kezdetű töredékben).

A megjelenésre szánt első rész távolról sem tartalmazza mindazt a tévedést és hiányosságot, amit József Attila felismer vagy felismerni vél a marxi elméletben. Például a [*Nem szükséges, hogy*] kezdetű fogalmazvány elsőként Marx *természetfelfogását* és egyúttal materializmusát, valamint (vele összefüggésben) a *véletlen* marxi lebecsülését bírálja.

Ösztönös mivoltunk társadalmi életünkben állandó meglepetésekkel szolgál, azzal a természetes, termékeny véletlennel, amely Hegel bölcséletében meggleli a maga helyét [...]. A marxi társadalomfölgóságban azonban nincsen a véletlennek szerepe, ha csak nem úgy, hogy ez a véletlen a külső természet részéről éri a társadalmat pl. kozmikus katasztrófa formájában.

A [*Forradalom idején*] kezdetű töredékben egyenesen azt írja, hogy ilyen alkalmalmmal „a psziche oldaláról determináltat, és a reális valóság oldaláról determináltat a véletlen kapcsolja össze s így voltaképpen a szükségesség egésze a

véletlenül nyugszik”. Míg az *Egyéniség és valóság*ban (1932) úgy feleltette meg egymásnak a forradalmár és a neurotikus tevékenységet, hogy hangsúlyozta az első tudatosságát, a *HMF* első fogalmazványaiban már a *tudattalan* és a *véletlen* kap kulcsszerepet.

Hasonlóképpen veti Marx szemére a gazdasági oldal abszolutizálását. Az *[egymástól. Csak ott hatol]* kezdetű szövegben részletesebben tárgyalja e problémát. Engels Feuerbach-kritikáját részben Max Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című művére hivatkozva bírálja. Éles szemmel ismeri fel Engels érvelésének azt a sebezhető pontját is, hogy a vallással szembeni ellenszenve vakká teszi őt az egyházi (intézményes) jóváhagyás társadalmi jelentősége iránt. József Attila joggal hivatkozik a marxista munkásmozgalom vezetőinek hasonlóképp intézményesült jóváhagyó („egyházi”) szerepére:

az „osztályérdek” is csak akkor hat igazán, ha a „tudományos szocializmus” „magasabb kenettel” látja el s a marxista Internacionálénak ugyanaz a szerepe a munkásmozgalomban, mint az Egyháznak a hívek mozgalmában – dönt arra nézve, hogy valamely gondolat összefér-e a szocializmussal vagy sem. Engels sem hinné, hogy a munkásmozgalmak résztvevői keresztül-kasul annyira tudósok, hogy ne inkább hitük és erkölcsi eszméik tegyék őket szocialistákká, mint tudományos fölkészültségük.

Nem kétséges, hogy József Attila szemében az általa felrótt „hibajegyzék” részben magyarázatot adott a marxi elmélet félresiklására. De ezek a fogyatékoságok együtt sem teszik érthetővé, hogy pl. a szocializmus helyett miért a nemzeti szocializmus lett a befutó. Tanulmánya 7. pontjában végül oda kanyarodik vissza, amit már az *Egyéniség és valóság*ban is fölvetett: a szubjektív, tudati tényező társadalmosodása valamiképp lemaradt az objektív, technikai tényezőkéhez képest. A lét közvetlen befolyásolhatósága legfeljebb lélektani magyarázatot nyújtott a *tömegmanipuláció* megdöbbentő sikereire. Arról nem is beszélve, hogy ha más nem, hát a bolsevik hatalomátvétel Oroszországban hasonlóképp bizonyíthatta, hogy a marxi elméletre hivatkozva is fel lehet építeni eredményes tömegmanipulációt. József Attila és elvarátai akkori paradox helyzetét mi sem mutatja jobban, mint hogy arra kényszerültek: *a saját kisebbségi álláspontjukat – partikuláris öntudatukat – nyilvánítsák általános emberi öntudatnak.*

